

УДК 373.033+504.75

**ЕКОЛОГІЧНА ЕСТЕТИКА. ОСЯГНЕННЯ
ЕКОЛОГІЧНИХ КРИЗ В АНТРОПОЛОГІЧНОМУ
ВИМІРІ**

Н.М. Філяніна канд. філол. н., доцент, завідувач кафедри гуманітарних наук, Національний фармацевтичний університет, Харків

Проаналізовано роль мистецтва в осягненні екологічної кризи в антропологічному вимірі. Здійснено аналіз внеску митців у розуміння природи та зв'язків людини й природного світу. Досліджено зміни ролі й функцій мистецтва, проаналізовано біомистецтво як можливість переосмислення меж маніпулювання життям. Розглянуто становлення екологічної естетики, її завдання та особливості формування понятійного апарату. Досліджено питання шляхів подолання екологічної кризи.

Ключові слова: екологічна криза, мистецтво, прекрасне, краса природи, екологічна естетика.

Постановка проблеми. Письменники та представники різних видів мистецтва протягом тривалого часу піднімають в своєму творчому доробку глобальні проблеми людства, заздалегідь передбачаючи їх, випереджаючи час і даючи змогу науковцям розмірковувати над поставленими актуальними питаннями завчасно. Доказам цього може слугувати думка З. Фрейда, наведена у монографії О. Оніщенко, про те, що письменники в своїй здатності осягнення проблеми випереджають вчених, оскільки здатні бачити набагато глибше від них [7].

Аналізуючи феноменологію та герменевтику у структурі філософської та гуманітарної освіти В. Кебуладзе вважає, що наскрізна ідея головного твору Ганса-Георга Гадамера «Істина і метод» полягає в тому, що істина може поставати перед нами не лише завдяки застосуванню наукового методу, а в інших духовних практиках: «Для самого Гадамера – це історичний досвід і мистецтво» [6, с. 52 – 53]. Відповідно, письменники, музиканти, представники синтетичних мистецтв не можуть залишити поза увагою й виклики екологічних криз в їхніх антропологічних вимірах.

Формулювання цілей статті. Спираючись на наведені вище оцінки ролі мистецтва в осягненні дійсності, в статті буде здійснена спроба:

- розглянути ставлення представників гуманітарної сфери, у тому числі й митців, до сучасної екологічної кризи та способів осягнення ними викликів сьогодення;
- проаналізувати внесок митців у розуміння природи та зв'язків людини та природного світу, а також шляхів подолання екологічної кризи.

Пошук та аналіз відповідей на ці питання є важливим аспектом дослідження екологічної проблематики, оскільки сприйняття причин та способів розв'язання екологічних криз завжди є плюралістичним. Це впливає, по-перше, з того, що самі екологічні кризи зумовлені цілим комплексом причин; по-друге, будь-які складні та багатоваріантні проблеми, до яких належать і екологічні проблеми сучасності, передбачає необхідність розгляду й апробації різноманітних шляхів їх розв'язання.

Вони охоплюють наукові, технологічні, економічні рішення (підходи), а також погляд на довкілля з позицій морально-етичних та естетичних цінностей.

Виклад основного матеріалу. Звернімося до запропонованого О. Онищенко поняття теоретико-практичного паритету, яке відображає вагомий внесок митців у розвиток засад гуманітарного знання, багатовекторність їхньої творчості. Суть цього поняття полягає у тому, що «на теренах світової культури почала досить виразно вимальовуватися тенденція, яка засвідчувала тяжіння митців до своєїрідної дослідницької діяльності, зумовивши їхнє безпосереднє звернення до визначних теоретичних здобутків у царині гуманітарного знання» [7, с. 9].

Відповідно до теми дослідження, нас, насамперед, цікавитиме не так внесок митців у вивчення художньої творчості та культуротворення, як їхній внесок у розуміння екологічної кризи як чинника, що протистоїть культуротворенню й руйнує людину, та осмислення шляхів подолання екологічної кризи, як умови збереження людини та культури.

Так, наприкінці XIX – початку XX ст. свій голос на захист природи, що стрімко руйнувалася під натиском індустріалізації та урбанізації, виразно підняли письменники, вчені-натуралісти, громадські діячі, митці, котрі пропонували розглядати природу «як джерело гармонії та стабільності, здатне протистояти руйнівній силі індустріальної цивілізації, що стрімко змінювала світ» [2, с. 15]. Вони були неабияк занепокоєні виснаженням природних ресурсів, занепадом природно-культурної спадщини, що ставало причиною внутрішньої кризи людини, її дискомфорту, втрати сенсу буття. Активна природоохоронна позиція письменників, митців, діячів культури сприяла не лише формуванню ідеалізованих уявлень про природний порядок, якого слід дотримуватися в суспільному житті, а й спонукала суспільство до активних дій на захист взірців незайманої дикої природи та природно-культурної спадщини [2, с. 15].

«Істотною властивістю мистецтва, – зазначає С. Грабовський, – є можливість позараціонального доповнення раціональних проєктів, раціональних орієнтацій світоглядного пошуку» [3, с. 196]. Такі проєктивні детермінанти, як мрія, надія, віра в майбутнє, ідеал, чекання й прагнення, вважає дослідник, здатні концентрувати навколо себе духовно-чуттєві, ціннісно-художні прагнення людини до освоєння майбутнього, до перспектив людства та його долі. С. Грабовський називає їх художніми «згущеннями». «Як специфічний продукт духовно-практичного освоєння світу, – аргументує свою думку далі С. Грабовський, – мистецтво мобільно реагує на зміни у сфері людської життєдіяльності, зсуви в орієнтаціях і потребах, свідомості й умонастроях людей» [3, с. 196]. Відповідно, до числа соціокультурних ролей мистецтва входить осягнення духу часу, розпізнання та виявлення типологічного світовідчуття епохи, завбачення соціальних перспектив. Отже, робить висновок дослідник, мистецтво – це «надзвичайно чутливий барометр для виявлення паростків нового у соціальному житті, віднайдення проблем, які людству ще належить розв'язати» [3, с. 196].

Таким чином, актуалізується необхідність доповнення раціонального пізнання законів функціонування природи осягненням прихованих в ній смислів та їх витлумаченням (за Блюменбергом), що має сприяти глибшому розумінню як внутрішнього світу людини, так і світу, в якому вона живе [1]. Одним із способів такого осягнення природи може бути «прочитання» природи подібно до прочитання книги.

«Приборкання пристрастей, які ототожнювалися з природною стихією, – пише О. Павлова, – було завданням всієї логоцентричної філософії. Неможливість повного контролю над почуттями у раціональний спосіб викликало відчай у просвітників. Але у своєму раціоналістичному прагненні гранично абсолютизувати розум вони не усвідомлювали, що мистецтво стало не лише технікою вироблення, культивування почуттів, а й контролю над ними. Контролю не стільки у розумінні «очищення

почуттів» (Аристотель) і надання їм морального, дидактичного змісту (на що сподівалися представники класицизму), а й тому, що до спустошення почуттів веде абсолютизація естетичного, як це доводить естетизм («Сад і романтики»)» [8, с. 129]. Внаслідок цього людина залишається беззахисною перед «пріркою своїх почуттів» і не може раціонально визначити їх правильність. Тому цю функцію на себе перебирає мистецтво: «Мистецтво не лише утворює універсальні моделі досвіду переживання світу, а й залишається єдиним способом такого досвіду у цивілізаційному процесі» [8, с. 129].

Сьогодні людство стоїть перед низкою викликів, які, з одного боку, формують нові запити до мистецтва, створюють новий суспільний дискурс та нові проєкції їх мистецького осмислення, з іншого, – змінюють саме мистецтво, генеруючи як нові напрями, стилі, форми мистецтва, так і філософські рефлексії над ними.

Виникнення нових напрямів, форм і стилів мистецтва пов'язано з двома фундаментальними чинниками сучасності:

- стрімким розвитком науки, техніки і технологій, що проникає в усі сфери буття, видозмінюючи природу, навколишній світ і життєдіяльність людини, включно з мистецтвом;
- деградацією навколишнього природного середовища, втратою видів рослин і тварин, бурхливим розвитком урбанізаційних процесів, витісненням природного штучним, що має наслідком порушення рівноваги не лише в природі, а й в зв'язках людини з природою, порушенням емоційної та психологічної рівноваги.

Мистецтво також чутливо реагує на стани людини в такому «збідненому» середовищі, намагаючись, з одного боку, відновити втрачену рівновагу, привертаючи мистецькими засобами увагу людини та суспільства до екокризових ситуацій і апелюючи при цьому до чуттєво-емоційної сфери людини; з іншого, – виконати компенсаторну функцію, намагаючись мистецькими засобами компенсувати втрачені ланки в стосунках людини з природою.

Філософські рефлексії над цими тенденціями, що стосуються зміни ролі і функцій мистецтва, виявляють себе в переосмисленні ролі мистецького осягнення світу, генезу мистецтва та його функцій.

Для ілюстрації сказаного вище ми звернемося до *біомистецтва* та *екологічної (інвайронментальної) естетики*.

Біомистецтво, що почало формуватися й розвиватися з кінця 1980-х років, репрезентує напрям мистецьких практик маніпулювання живими організмами й самим життям з використанням науково-технічного інструментарію сучасної біології. Розвиток його тісно пов'язаний з розвитком біотехнологій, які не лише розширюють діапазон людської перетворювальної діяльності і надають нові діапазони управління біологічними процесами, а й спонукають філософську думку «критично переосмислити бачення життя та припустимі межі маніпулювання ним з позицій, які людина визначає собі в цьому світі» [5, с. 246].

Досліджуючи біомистецтво, український філософ Ю.А. Іщенко вважає, що, звертаючись до біотехнологій, митець покладає на себе місію допомогти дослідити ймовірні моделі майбутнього, завдяки використанню нових зображувальних засобів. Сучасне біомистецтво безпосередньо маніпулює живими організмами, не задовольняючись традиційними «коментаторськими» практиками візуального мистецтва (живопис, фотографія, екранно-цифрове мистецтво). В основі біомистецтва лежить бажання дослідним шляхом осмислити феноменологічні аспекти маніпулювання життям. Якщо художник і насправді є провидцем, то деякі з цих художників, припускає Ю.А. Іщенко, «готують суспільство до майбутніх змін в галузі біотехнологій», або до викорінення «відизму» [5, с. 247], тобто неспроможності передбачити всі наслідки науково-розвитку прогресу і розвитку біотехнологій зокрема. Він також констатує, що біологічні/еволюційні закони стають сьогодні об'єктом вивчення не лише науковців, а й митців, котрі розглядають досягнення сучасних біотехнологій як «свіжу палітру для артистичного самовираження» [5, с. 247].

Біомистецтво надає можливість продемонструвати і, як наслідок, відчутти, осмислити та пережити наслідки творіння людських рук та, водночас, зрозуміти їх як «відлуння людської уяви, викликане споконвічними роздумами про життя й царину живих організмів» [5, с. 247 – 247].

На відміну від біомистецтва, екологічна (інвайронментальна) екологія звертається до природи як до взірця, на який слід орієнтуватися в творчому процесі.

Важко заперечувати те, що природа в усьому своєму розмаїті: природні ландшафти, гори, ліси, річки, озера, рослини й тварини, – має значний естетичний вплив на людину. На тлі екологічної та гуманітарної криз, взаємопов'язаність і взаємообумовленість яких є вже цілком очевидними, дослідники все частіше звертаються до теми розширення методологічного інструментарію науково-природничого пізнання та застосування методів гуманітарних наук. В якості прикладу можна навести *екологічну, або інвайронментальну естетику* (environmental aesthetic) [11]. Російська дослідниця А.Ю. Гусева вважає, що екологічна естетика є органічною та невід'ємною частиною сучасного «гуманітарно-екологічного дискурсу» [4].

Як будь-яка нова царина досліджень, екологічна естетика переживає етап становлення свого понятійно-категоріального апарату, а також визначення предмету, методу та завдань дослідження. Екологічна (інвайронментальна) естетика – це достатньо новий і мало розроблений напрям філософських досліджень на вітчизняних теренах. Разом з тим, доволі широке коло питань естетичного оцінювання природи і довкілля загалом доволі активно досліджувалося в українській філософії як в контексті філософії культури, так й в контексті світоглядної проблематики та духовності.

Насамперед, впадає в око відсутність єдиного узгодженого терміну, що описує цю сферу досліджень у вітчизняній науці, де поряд з терміном «екологічна естетика» широко використовуються як синоніми й такі назви

як «естетика природи», «естетика навколишнього середовища», «естетична екологія». Причому ці поняття використовуються без розрізнення специфіки формування змісту визначальних питань та специфіки їхнього функціонування [9].

Зокрема, екологічну естетику визначають як естетику реального світу, що охоплює природне довкілля, культурне довкілля та сконструйоване довкілля, тобто довкілля, що сформувалося під впливом людської діяльності. В англійських джерелах зазвичай послуговуються терміном *environmental aesthetics*. Англійський термін *environmental* українською перекладають і як «екологічний», і як «інвайронментальний». Частина науковців використовують ці поняття як синонімічні, але зазвичай перевагу надають терміну «екологічний».

Ряд авторів розрізняють ці поняття, пов'язуючи поняття «екологічний» з природою, природним довкіллям, а «інвайронментальний» – з довкіллям, що зазнало трансформацій внаслідок людської діяльності. Так, упродовж ХХ ст. термін «довкілля» набув широкого вжитку не лише в науково-природничому, а й у суспільно-науковому, загальнокультурному, суспільно-політичному лексиконі, де поняття «середовище», «довкілля» (*environment*) набуває різноманітних змістів. В умовах загострення екологічних криз поняття «довкілля» ототожнюється не так з природою, скільки вміщує її як певний компонент, складову, а то й протиставляється їй. Довкілля також розуміють як перетворену природу, а за умов стрімкого погіршення стану природних екосистем, поняття «довкілля» стає синонімом зруйнованої, спотвореної природи [2, с. 60]. Ті, хто ототожнює довкілля з природою наполягають на необхідності її збереження в «чистому», еталонному вигляді, звівши до мінімуму людське втручання в таке довкілля.

Протилежна позиція полягає в тому, що соціальні відносини та людська діяльність перетворюють природу на довкілля (урбанізоване, техногенне, соціокультурне, рекреаційне тощо). Відповідно, довкілля

охоплює як власне компоненти природи і природних екосистем, так і людину та артефакти людської діяльності. Прибічники такого підходу наголошують на необхідності удосконалення «способів продукування довкілля, управління ним та усунення негативних наслідків людської діяльності» (забруднення ґрунтів, води, повітря, вирубування лісів тощо), покладаючись значною мірою на можливості науково-технічного прогресу, удосконалення суспільних інститутів, інформування, освіти й просвітництва тощо [2, с. 60].

Такий підхід до розуміння відмінностей між природою та довкіллям братиметься нами за основу для використання термінів «екологічна естетика» та «інвайронментальна естетика» і відповідного їх розрізнення. В тих випадках, коли йтиметься про естетичне оцінювання власне природи, ми послуговуватимемося терміном *«екологічна естетика»*, а коли розглядатимуться питання, пов'язані з естетикою довкілля, що зазнало антропогенних впливів, ми використовуватимемо термін *«інвайронментальна естетика»*. Але під час розгляду загальних підвалин цього напрямку досліджень ми позначатимемо його як *екологічна (інвайронментальна) естетика*.

Екологічна (інвайронментальна) естетика певною мірою протистоїть уявному світу мистецтва, хоча кордони між ними є достатньо умовними. Предметом дослідження екологічної (інвайронментальної) естетики є краса довкілля. Ю.Сепанмаа розглядає екологічну (інвайронментальну) естетику як частину екологічної, або інвайронментальної, філософії, як розділу філософії, що здійснює рефлексії як над природничо-науковими дослідженнями довкілля, так і над соціальними й культурними аспектами взаємодії людини та навколишнього середовища [12, с. 27]. З цього випливає, що досягнути красу навколишнього світу, з одного боку, та виробити естетичні стандарти організації довкілля людини відповідно до законів краси без розуміння краси й гармонії його природної складової неможливо.

Центральною категорією естетики, як відомо, є категорія прекрасного, яку розуміють як об'єктивне співвідношення між естетичним об'єктом та суб'єктом, що його сприймає. При цьому велику роль тут відіграє естетичний досвід людини. Тому постає питання про необхідність визначення поняття естетики природи [4, с. 209]. А.Ю. Гусева виходить з визначення естетики не просто як «філософії мистецтва», а, насамперед, як філософської дисципліни про «чуттєво сприйняту форму вираження», тобто предметом естетичного дослідження є не лише мистецтво, а й вся сфера ціннісного освоєння світу людиною, орієнтованого на його оцінку через категорію прекрасного. Такий підхід дозволяє розглядати всі різноманітні й виразні форми навколишнього середовища як естетично значущі об'єкти. Дослідниця також зазначає, що масова свідомість сприймає під естетикою природи певні прекрасні природні форми, які не мають авторства (на відміну від творів мистецтва), і тому мають ціновуватися самі по собі, або як прояв «божественної краси» [4, с. 210].

Е.Брейді (E.Brady) визначає екологічну (інвайронментальну) естетику як субдисципліну, що належить як до царини естетики, так і до царини екофілософії [10]. Вона зазначає, що хоча перші значні філософські дискусії щодо природної естетики розгорнулися в XVIII ст., естетичне оцінювання природи та ландшафтів (краєвидів) відіграло визначну роль упродовж усієї історії людства.

Становлення екологічної (інвайронментальної) естетики як дисципліни (субдисципліни) припадає на 1960-і роки. Дискусії стосовно естетики природи, як уже зазначалося, розпочалися значно раніше, але саме в другій половині XX ст. завдяки розвитку екологічних рухів створилися контекст і умови, завдяки яким було визнано необхідність філософського осмислення зв'язків між естетичними цінностями природи та їхнім значенням в осмисленні екологічних проблем. Екологічна (інвайронментальна) естетика з позицій філософії досліджує, яким чином питання естетики пов'язані з довкіллям, природними об'єктами, явищами та процесами (на відміну від

витворів мистецтва). Хоча екологічна (інвайронментальна) естетика в якості свого головного предмету розглядає природне довкілля, її поле постійно розширюється за рахунок включення в нього модифікованого довкілля, тобто такого, що зазнало впливів людини. Тому предметом екологічної естетики також є сади, середовища повсякденного людського існування, об'єкти будівництва тощо. Проблематика екологічної естетики поділяється на три основні напрями [10]:

- естетична оцінка природи;
- теоретичні та практичні дискусії стосовно ландшафтної дизайну та естетичних оцінок краєвидів, включно з романтичною літературою та поезією;
- нариси про охорону природи та описи природи (nature writing).

Екологічна (інвайронментальна) естетика прагне визначити критерії «природності» довкілля порівняно з цілеспрямованою людською діяльністю. В своїй творчості людина спирається на уявлення про гармонію, стиль та форму, та використовує ці категорії для визначення успішності або неуспішності того чи того мистецького твору, надаючи йому певну естетичну оцінку. Це кардинально відрізняє творчість людини від процесів, що мають місце в природному довкіллі.

Чимало прикладів реалізації потенціалу прикладної екологічної (інвайронментальної) естетики можна навести з царини формування міського середовища, розвитку туристичної галузі, організації та управління національними природними парками та іншими заповідними територіями.

Екологічна (інвайронментальна) естетика також має і значний освітньо-виховний потенціал як чинник формування світогляду, системи цінностей та стереотипів поведінки людей різних вікових груп і соціальних прошарків.

Висновки. Література та мистецтво є важливими і дієвими засобами осягнення екологічних криз в їхньому антропологічному вимірі. Сучасні

виклики, у тому числі антропологічна та екологічна кризи, формують нові запити до мистецтва, створюючи новий суспільний дискурс та нові проєкції їх мистецького осмислення. Водночас змінюється й саме мистецтво, генеруючи як нові напрями, стилі, форми мистецтва, так і філософські рефлексії над ними.

Екологічна (інвайронментальна) естетика є органічною та невід’ємною частиною сучасного «гуманітарно-екологічного дискурсу», що має на меті досягнути краси навколишнього світу, з одного боку, та виробити естетичні стандарти організації довкілля людини відповідно до законів краси без розуміння краси й гармонії його природної складової неможливо, – з іншого.

Література

1. Блюменберг Г. Світ як книга / Переклад з німецької, передмова, коментарі В.Єрмоленка. – Київ: Лібра, 2005. – 544 с.
2. Гардашук Т.В. Концептуальні параметри екологізму. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2005. – 200 с.
3. Грабовський С.І. Загальнокультурний контекст гуманістичної трансформації вимірів наукового дослідження // Етика науки: виклики сучасності: Монографія / М.М. Кисельов, Т.В. Гардашук, С.І. Грабовський та ін. – С. 181 – 246.
4. Гусева А.Ю. Экологическая эстетика как превращенная форма эстетики природы // Terra Humana. – 2012. – № 3. – С.209 – 213.
5. Іщенко Ю.А. Біогносис: подвійний топос життя. – Київ: ЦГО НАН України, Житомир: В-во «Волинь», 2010. – 300 с.
6. Кебуладзе В. Феноменологія і герменевтика у структурі філософської і гуманітарної освіти // Філософська думка: Український науково-теоретичний часопис. – 2013. – №5. – С. 52 – 59.
7. Оніщенко О.І. Письменники як дослідники: потенціал теоретичних ідей (О.Уайльд, Т.Манн, А.Франс, І.Франко, С.Цвейг) : монографія / О.І.Оніщенко. – К.: Ін-т культурології НАМ України, 2011. – 272 с.
8. Павлова О. Актуальність естетичного // Філософська думка : Український науково-теоретичний часопис. – 2013. – № 5. – С. 124 – 133.
9. Яковенко М.Л. Екологічна естетика як актуальний напрям сучасної культури. – [Електронний ресурс] – Режим Доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/phd/2008_9/jakovenko.pdf.
10. Brady, Emily. “Environmental Aesthetics.” Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy. Ed. J. Callicott and Robert Frodeman.

Vol. 1. Detroit: Macmillan Reference USA, 2009. – P.313-321. – [Электронний ресурс] – Режим Доступу: <http://plato.stanford.edu/entries/environmental-aesthetics/http://iseethics.files.wordpress.com/2013/01/brady-emily-environmental-aesthetics.pdf>.

11. Environmental Aesthetics // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – [Электронний ресурс] – Режим Доступу: <http://plato.stanford.edu/entries/environmental-aesthetics/>

12. Sepänmaa Y. The Beauty of Environment: A General Model for Environmental Aesthetic / 2nd edition. – Denton, Texas: Environmental Ethics Books, 1993. – 191 p.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЭСТЕТИКА. ПОСТИЖЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КРИЗИСА В АНТРОПОЛОГИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

Н.Н. Филянина

Осуществлен анализ роли искусства в постижении экологического кризиса в антропологическом измерении. Проанализированы влияние и вклад представителей искусства в понимание природы и связей человека и мира природы. Исследованы изменения роли и функций искусства, проанализировано биоискусство как возможность переосмысления границ манипулирования жизнью. Рассмотрен вопрос становления экологической эстетики, ее заданий и особенностей формирования ее понятийного аппарата. Исследованы вопросы путей преодоления экологического кризиса в антропологическом измерении.

Ключевые слова: экологический кризис, искусство, прекрасное, красота природы, экологическая эстетика.

ENVIRONMENTAL AESTHETICS. ACHIEVING ENVIRONMENTAL CRISIS IN THE ANTHROPOLOGICAL DIMENSION

N.M. Filyanina

The role of art in the comprehension of the ecological crisis in the anthropological dimension. The analysis of the contribution of artists to the understanding of the ecological crisis as a factor, as opposed to cultural creation and destroys man, and thinking of ways to overcome the ecological crisis as maintaining the rights and culture. Studying the changes of the roles and functions of art. Bioart analyzed, based on the desire to empirically understand the phenomenological aspects of manipulating life, and that provides an opportunity to demonstrate and, as a result, feel, understand and survive the consequences of the creation of human hands and at the same time to understand them. Consider the establishment of environmental aesthetics that appeals to nature as models by which to navigate the creative process. The analysis of the terms "ecological aesthetic" and "environmental aesthetics" to their distinction. Analysis of tasks and features of the formation of the conceptual apparatus of environmental aesthetics. Investigated educative

potential environmental aesthetics as a factor in the formation of ideology, values and behavior of people of different age groups and social strata. Investigated the question of the ways to overcome the ecological crisis.

Key words: environmental crisis, art, beauty, beauty of nature, environmental aesthetics.
